

प्राकृत मुक्तक कविताना एक अमूल्य ग्रंथनी उपलब्धि

## तारागण

महावादीन्द्र बप्पभट्टिसूरिकृत प्राकृत सुभाषित-संग्रह

(शंकुक-संकलित)

हरिवल्लभ भायाणी

कवि बप्पभट्टि

जैन परंपरामां १३मी शताब्दीथी बप्पभट्टिसूरिनुं जीवनचरित्र मळे छे. जन्म गंगा-यमुना दोआबना एक गाममां. शिक्षण अने संस्कारग्रहण गुजरातना मोढेरामां. कार्यक्षेत्र मुख्यत्वे कनोज अने ग्वालियर. मैत्री अने आश्रय गुर्जर-प्रतीहार राजवी आम अपरनाम नागावलोक (एटले के नागभट्ट बीजा)नी साथे. एनो समय इ.स.७४४थी ८३९नो उत्तम कवि तरीकेनी शताब्दीओ सुधी ख्याति.

सुभाषितसंग्रह 'तारागण'

प्राकृत सुभाषितोना कोश तरीके 'तारागण'नी परंपरागत ख्याति होवा छतां तेनी कोई हस्तप्रत जाणवामां आवी न हती, के तेना स्वरूप, विषय अने विस्तार विशेष पण आपणे तदन अंधारामां हता. पण १९७० लगभग बीकानेरना एक हस्तप्रतभंडारमां तेनी एक हस्तप्रत सद्गत अगरचंद नाहटाना ध्यानमां आवी. सद्गत प्रकांड विद्वान आदिनाथ उपाध्येए 'तारागण'ना संपादनकार्यनो आरंभ करेलो. छेवटे ए अधूरुं रहेतां में पूरुं कर्युं छे.

'तारागण' मां शंकुक नामना कविए बप्पभट्टिसूरिना आशरे ११६ सुभाषित संगृहीत कर्या छे. अनुराग (संयोग, विरह, स्त्रीरूपवर्णन), अन्योक्ति, सज्जन-दुर्जन, राज-चाटु जेवा परिचित विषयोने लगता सुभाषित प्राकृत मुक्तक कवितानी उच्च परंपरा जाळवे छे. एक तरफ हाल-सातवाहननी 'गाथा-सप्तशती' अने बीजी तरफ जयवल्लभकृत 'वज्जलगा' ए बेनी वच्चे 'तारागण'नो प्राकृत मुक्तकसंग्रह आवे छे. प्राकृत कविताना रसिक आस्वादको माटे 'तारागण' नूतन वानगीओनो रसथाळ नीवडे तेम छे.

'प्रभावकचरित' (इ.स. १२७८)ना 'बप्पभट्टिसूरिचरित'मां पूर्व परंपरानी सामग्रीनो उपयोग करीने आचार्य प्रभाचंद्रे बप्पभट्टिसूरिनुं जे विस्तृत

ચરિત્ર આપ્યું છે તે અનેક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનું છે. તેમાં બપ્પભટ્ટિની વિદ્વત્તા, બુદ્ધિચાતુર્ય, કવિત્વશક્તિ, પ્રતિહાર રાજા આમ નાગાવલોક સાથે તેની મૈત્રી અને રાજા ઉપર તેનો પ્રભાવ, માનીનતા વગેરે વિવિધ ચારિત્રગુણો રોચક પ્રસંગો દ્વારા પ્રગટ થયા છે. કલ્પના, દંતકથા અને ઇતિહાસનું આવા ચરિત્રોમાં મિશ્રણ તો હોય જ, પણ ખાસ તો પ્રભાચંદ્રની રચનાશક્તિ અને ચરિત્રચિત્રણની શક્તિ આપણી પ્રશંસા માગી લે તેવી છે.

બપ્પભટ્ટિની કવિત્વશક્તિના દ્યોતક હોય તેવા અનેક પ્રસંગો આપેલા છે અને તેમના સંદર્ભમાં બપ્પભટ્ટિરચિત અનેક સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ પદ્યો આપેલાં છે. ઓગળચાલીશ જેટલાં પ્રાકૃત-અપભ્રંશ પદ્યોમાંથી કેટલાંક પદ્યપૂર્તિના પરિણામ હોઈને આમ રાજા અને બપ્પભટ્ટિની સંયુક્ત રચના ગણી શકાય.

પ્રશ્ન એ છે કે બપ્પભટ્ટિને નામે અપાયેલાં આ પદ્યોને યથેચ્છા તેમની રચના ગણવા માટે કોઈ બીજો તટસ્થ અને શ્રદ્ધેય પુરાવો યથેચ્છા ? બપ્પભટ્ટિએ ‘તારાગણ’, ‘સરસ્વતીદેવી સ્તુતિ’, ‘શાંતિદેવતા સ્તવન’ વગેરે સહિત બાવન પ્રબંધો રચ્યા હોવાનો ચરિત્રમાં નિર્દેશ છે. પણ અત્યારે આપણને ‘તારાગણ’ અને ‘સરસ્વતીસ્તુતિ’ જેવી બેત્રણ રચના જ મળે છે. એટલે જ ટાંકેલાં પ્રાકૃત-અપભ્રંશ પદ્યોના કર્તૃત્વનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે.

ટાંકેલાં પદ્યોમાંથી એક અપભ્રંશ પદ્ય અને એક પ્રાકૃત પદ્ય હેમચંદ્રે ‘સિદ્ધહેમ’ વ્યાકરણમાં ટાંકેલાં અપભ્રંશ ઉદાહરણ-પદ્યોમાં મળે છે. ‘પ્રભાવકચરિત’, પૃ. ૮૮ ઉપરનું પદ્ય ૨૧૬ નીચે પ્રમાણે છે.

પઈં મુક્કાહ વિ વરતરુ ફિટ્ટૈ પત્તત્તણં ન પત્તાહં ।

તહ પુણ છાયા જઈ હોઈ તારિસી તેહિં પત્તેહિં ॥

આ જ પદ્ય થોડાંક પાઠાંતરો સાથે ‘સિદ્ધહેમ’ ૮, ૪, ૩૭૦ નીચે ઉદાહરણ માટે ટાંકેલું છે. તેનો પાઠ નીચે પ્રમાણે છે.

પઈં મુક્કાહં વિ વરતરુ ફિટ્ટૈ પત્તત્તણં ન પત્તાણં ।

તુહ પુણુ છાયા જઈ હોજ્જ કહ વિ તા તેહિં પત્તેહિં ॥

‘પ્રભાવકચરિત’ પ્રમાણે આમ રજાએ અળબનાવને કારણે ચાલ્યા ગયેલા બપ્પભટ્ટિને જે અન્યોક્તિ સંદેશમાં પાઠવી હતી, તેના ઉત્તર રૂપે મોકલેલી ગાથાઓમાં એક ઉપર્યુક્ત ગાથા હતી.

આમ રજાની અન્યોક્તિ અપભ્રંશ દોહા રૂપે છે. તે નીચે પ્રમાણે છે.

છાયહ કારણિ સિરિ ધરિઅ , પંચ્ચિવિ ભૂમિ પડંતિ ।

પત્તહં ઇહુ પત્તત્તણુ (? ણં) , વરતરુ કાઈં કરંતિ ॥

અર્થ : તરુવરોએ છાયા અર્થે શિર પર ધરેલાં પત્રો પાકીને ભૂમિ પર खरी પડે છે. પત્રોનું આજ પત્રત્વ છે (તેમનો જાતિસ્વભાવ છે); તેમાં તરુવરો શું કરે ?

આના ઉત્તરમાં બપ્પભટ્ટિ, કહેવરાવે છે કે ‘હે તરુવર, તારાથી તજાયેલાં પત્રોનું પત્રત્વ કાંઈ નાશ પામતું નથી, જ્યારે તારી એવી કોઈ છાયા હોય તો તે તારાં પત્રોથી જ.’

આ રીતે ઉપર્યુક્ત ગાથા બપ્પભટ્ટિના એક મહત્ત્વના જીવનપ્રસંગ સાથે વળાયેલી હોવાથી પ્રસ્તુત લાગે છે. પણ બીજે પક્ષે ‘પ્રભાવકચરિત’માં બપ્પભટ્ટિએ રચેલી સાત ગાથાઓના જે પ્રતીક આપેલાં છે, તેમાં આ ‘પત્ર’ વાઙ્ગી ગાથાનો નિર્દેશ કે પ્રતીક નથી.

‘તારાગણ’ની બેત્રણ ગાથાઓનો અનુવાદ

‘જુઓ, આ વર્ષાકાઢરૂપી માલધારી આકાશ-ખેતરમાં કાઢ્યાં વાદળાંની ઘેંશોના ધળને પવન-પરોળે ગોદાવતો હાંકી રહ્યો છે.’ (૨૬મી ગાથા)

‘જેટલો એને મારા પર પ્રેમ છે તેટલો પ્રેમ મારી પાસેથી એને મળતો નથી- એવું અમસ્થું જ પોતાના મનથી માની બેઠેલાં એ બંને જળ નકામાં દૂબળાં પડી રહ્યાં છે. (૭૩મી ગાથા)

એ પતિપત્નીનાં મન દરેક બાબતમાં સંવાદી હોવા છતાં, એક બાબતમાં તેમની વચ્ચે વિસંવાદ છે : એ તેને, સ્વામિની માને છે, તો તે પોતાને ક્વિકરી.’ (૭૨મી ગાથા).